

DOI 10.4467/25439561KSR.20.011.13300

WŁODZIMIERZ OSADCZY <https://orcid.org/0000-0001-9292-8313>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Lublin

SKRAWEK ŚWIĘTEJ RUSI W EUROPIE POWERSALSKIEJ. RUŚ PODKARPACKA: TRADYCJA I WYMIAR GEOPOLITYCZNY

A PIECE OF HOLY RUS IN THE EUROPE AFTER THE TREATY OF
VERSAILLES. SUBCARPATHIAN RUTHENIA: TRADITION AND
GEOPOLITICAL DIMENSION

Streszczenie

Ruś Podkarpacka była reliktem wschodniosłowiańskiego świata, który przetrwał w hermeticznym warunkach oddziaływania politycznej tradycji węgierskiej. Złączony z innymi ziemiami ruskimi tradycją religijną, językiem cerkiewnym, mową zbliżoną do języka ludowego innych regionów ruskich po drugiej stronie Karpat, w składzie Korony Polskiej, ten skrawek Rusi nie był złączony tradycją polityczną czy kulturową z innymi regionami ziem ruskich odwołujących się do wspólnej spuścizny kijowskiej. W czasie emancypacji politycznej ścierały się ze sobą tutaj wpływy konserwatywne, łączące przywiązanie do archaicznej tradycji i politycznej orientacji na Węgry i nikłe postępowe ludowo-demokratyczne dążenia do jedności z ukraińskim ruchem narodowym. Na skutek skomplikowanych zabiegów dyplomatycznych Ruś Podkarpacka znalazła się po I wojnie światowej w składzie Republiki Czechosłowackiej. Okres międzywojenny nie przyniósł tym ziemiom dostrzegalnego postępu gospodarczego i cywilizacyjnego.

Abstract

Subcarpathian Ruthenia was a relic of the East Slavic world which survived in the hermetic conditions of the influence of the Hungarian political tradition. Connected with other

Ruthenian lands by religious tradition, the language of the Church, speech similar to the folk language of other Ruthenian regions on the other side of the Carpathians, under the rule of the Polish Crown, this piece of Rus was not linked by political or cultural tradition with other regions of Ruthenian lands referring to the common Kiev heritage. During political emancipation, conservative influences were clashing here, on the one hand – those combining attachment to the archaic tradition and political orientation towards Hungary, and on the other: progressive popular democratic influences seeking unity with the Ukrainian national movement. As a result of complicated diplomatic efforts, Subcarpathian Ruthenia was included in the Czechoslovak Republic after World War I. The interwar period did not bring any noticeable economic and civilization progress to these lands.

Słowa kluczowe: Ruś Podkarpacka, Rusini, Republika Czechosłowacka, Węgry, Kościół unicki

Key words: Subcarpathian Ruthenia, Ruthenians, Czechoslovak Republic, Hungary, the Uniate Church

Problem „rusiński”

Ruś Węgierska, mimo iż była najdalej wysuniętym na Zachód skrawkiem ruskiej – czy jak obecnie wychodząc z utrwalonych kompleksów narodowo-kulturowych politycznie poprawnie mówi się wschodniosłowiańskiej – przestrzeni cywilizacyjnej, przetrwała w najbardziej archaiczej, patriarchalnej postaci. Była ona i pozostaje w znacznej mierze do dziś zachowawczym środowiskiem, mocno przywiązaniem do tradycji, odpornym na wprowadzanie nowości kulturowych, godzących w tysiącletnią tradycję. Do dnia dzisiejszego tereny te w obrębie Ukrainy wyłamują się ze stereotypu rozpolitykowanej, nacjonalistycznej „Ukrainy Zachodniej”, a utożsamiają się w czasie głosowań czy podejmowania decyzji politycznych z „prorosyjskim” Wschodem kraju. Ten najbardziej europejski i najbardziej prozachodni skrawek Ukrainy solidaryzuje się w podzielonym kulturowo państwie z głęboko tkwiących w sowieckiej tradycji południowo-wschodnich połaciach republiki z racji na zdecydowane odrzucenie i nietolerancję wobec ukraińskiego nacjonalizmu i powstającej w oparciu o niego nowej tożsamości polityczno-kulturowej, a także przywiązania do ruskiej tradycji i braku rusofobii pielęgnowanej pod polskim wpływem wśród części Rusinów galicyjskich. W trakcie wyborów preferencje Zakarpacia są bliższe Donieckowi niż Lwowowi. Odrębność swoją region ten manifestuje także poprzez dystansowanie się od wszelkich form nowoczesnej ukraińskiej tożsamości wyrażanej w krzewieniu kultury narodowej i życia religijnego. Przymiotnik „ukraiński” jak i wyraz „Ukraina” dla znacznej części autochtonicznych mieszkańców dawnej Rusi Podkarpackiej dotąd pozostają obce, określające rzeczywistość zewnętrzną. Opisuja-

dzień dzisiejszy regionu podróżnik i dziennikarz Marek Koprowski zauważył, że pytając o drogę w rusińskich wsiach, można też usłyszeć zamiast odpowiedzi pytanie: „Wy przysli z Ukrainy?”, z czego można wnioskować, że dla części mieszkańców regionu Ukraina to zagranica¹. Czując dystans wobec urzędowej tożsamości ukraińskiej, kojarzonej też przez wielu z polityką sowietyzacji, odbywającej się w duchu socjalistycznej kultury ukraińskiej, i obawiając się używać przyjętych nowych konotacji tradycyjnych wyrazów „Ruś” i „ruski” miejscowi inteligenci dość często posługują się sztucznym przymiotnikiem „rusiński”. Natarcie „ukraińskich” konfesji na Zakarpaciu doświadczyło kłęski, gdyż największą sieć parafialną na dawnej Rusi Podkarpackiej mają samodzielna Cerkiew greckokatolicka obrządku bizantyńskorusińskiego podporządkowana bezpośrednio Rzymowi i Cerkiew prawosławna pod zarządem patriarchy Moskwy i Wszechrusi².

Poza obrębem współczesnej Ukrainy – terenów anektowanych przez ZSRR w 1945 roku w odradzającym się po hitlerowskiej okupacji państwie czechosłowackim – ziemie historycznej Rusi Podkarpackiej, wchodzą w obręb Słowacji i Polski. Nie doświadczając unifikatorskiej presji rządowej, miejscowi Rusini mogą rozwijać swą tożsamość ukształtowaną w ciągu wieków. W Polsce w większości zrzeszają się oni w jednej z czterech uznanych przez państwo mniejszości etnicznej określanej jako Łemkowie. Na Słowacji, jeszcze za czasów istnienia Czechosłowacji w 1968 roku Rusini byli uznawani jako oficjalnie funkcjonująca grupa narodowościowa w tym kraju. Jeżeli na Ukrainie język „rusiński” został uznany formalnie pod wpływem presji Unii Europejskiej dopiero w 2012 roku, gdyż był postrzegany jako czynnik separatyzmu, zagrażającego integralności państwa, to w Polsce i Słowacji w miarę poluzowania presji komunistycznej wola Rusinów do określenia własnej tożsamości nie znajdowała przeszkód w polityce państwa³.

Ruś Węgierska: historia i tradycja

Rusini zamieszkujący tereny Rusi Podkarpackiej według rozpoznania etnograficznego tworzą jedną z grup ruskiej (małoruskiej) – od połowy XX wieku coraz częściej zwanej ukraińską – grupę etniczną. Stanowili podgrupę Rusinów karpaccy i charakteryzowali się, jak i inne ludy zamieszkujące obszary górskie, obfitym

¹ M. Koprowski, *Inna Ukraina. Zakarpacie – tu się zaczyna i kończy Europa*, Zakrzewo, Replika, 2014, s. 16.

² Ibidem, ss. 178-180.

³ E. Michna, *Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesach walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpaccy i Ślązaków*, „Studia Humanistyczne AGH” 2014, t. 13/3, s. 128.

zróznicowaniem i rozdrobnieniem⁴. Ludność ruska Karpat ma dość skomplikowaną etnogenezę, a swe początki wywodzi od plemion Białych Chorwatów w VI-VII wieku osadzających się na wzgórzach Karpat. W IX wieku najprawdopodobniej przyjmują chrzest w obrządku słowiańskim w ramach wielkiej misji cyrylo-metodiańskiej. Ziemie te znalazły się na drodze wędrówki azjatyckich plemion madziarskich, które w latach 896-898 przedostały się przez grzbiety karpackie i zajęły tereny Panonii. Po pokonaniu gór karpackich – zgodnie z podaniem – Madziarzy, czyli Węgrzy późniejsi wkroczyli na tereny Białych Chorwatów i zdobyli ich gród Hungwar (Ungwar) i przyłączyli je do swego powstającego państwa. Władza węgierska na tych terenach pozostawała dość nominalna. Ziemie miały charakter pogranicza, które cały czas poddawane było nowym napływowi osadników z północy – Rusi Halickiej i wschodu – Podola. Od XI wieku utrwała się wśród ludności tych terenów samookreślenie się – „Ruś”, „Rusin”, „ruski” – jako pochodna od przynależności wyznaniowej do Kościoła Wschodniego, czyli ruskiego. Migracja ludności ruskiej trwała do XVI wieku. Napotkała ona także inny nurt migracyjny z południa, wołoskich pasterzy, którzy wtapiali się w miejscową ludność słowiańską, ulegali asymilacji i ubogacali swymi wpływami tradycję Rusinów podkarpackich. Kroniki węgierskie wspominały, że na tych terenach powstała Ruska Marchia (*Marchia Ruthenorum*) – jednostka administracyjna pod panowaniem królów węgierskich na pograniczu państwa⁵.

Ziemie Rusi Podkarpackiej nigdy politycznie nie były połączone z tradycją dawnej Rusi Kijowskiej. Nie była to scheda wielkich książąt kijowskich, za którą w późniejszych wiekach walczyli Rosjanie, dążąc do odzyskania spuścizny domu Rurykowiczów, czy też Ukraińcy, głosząc hasło Ukrainy sobornej (zjednoczonej). Na tych terenach nie powstały trwałe struktury polityczne ze względu na geograficzne położenie i burzliwe dzieje. Od 1526 roku większa część Węgier została zagarnięta przez Turcję, a pozostały poza osmańskim panowaniem skrawki ziem, w tym i tereny Rusinów, znalazł się na styku konfrontacji Austrii i Transylwanii. Walka polityczna przekładała się także na ostre spięcia religijne między katolickimi Austriakami a protestanckimi władcami Transylwanii. Prawosławni Rusini, niemający swych celów politycznych w tych zatargach, stali się zakładnikami starć religijno-politycznych i podobnie jak ich współbracia w wierze na terenach Rzeczypospolitej zdecydowali się zawrzeć Unię z Rzymem w 1646 roku⁶.

⁴ Zob. A. Fischer, *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1928, s. 7.

⁵ П.П. Марочій, *Народ нізвідку. Люстрована історія карпаторусинів*, Ужгород 2006, ss. 35-37.

⁶ Zob. P.R. Magocsi, *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a katpatských Rusínov*, tłum. E. Eddy, Prešov, Universum, 2016, ss. 112-114.

Na początku XVIII wieku Królestwo Węgier znalazło się pod panowaniem Habsburgów. Ludność ruska weszła w unifikujące tryby biurokratycznego państwa oświeceniowego, co też miało dla niej korzystne w sensie cywilizacyjnym skutki. Wyodrębnienie w 1771 roku osobnej unickiej diecezji mukaczewskiej oraz zabiegi wokół kształcenia duchowieństwa unickiego stały się poważnym bodźcem do powstawania i rozwoju inteligencji narodowej i rozwoju piśmiennictwa. W zakresie literatury religijno-edukacyjnej powstaje język literacki Rusinów karpaccich oparty na podłożu cerkiewnosłowiańskim z wtrętami wyrazów ludowych i madziarskich. Trzeba zaznaczyć, że rozwój językowo-literacki Rusi Węgierskiej (Podkarpackiej) odbywał się w izolacji od procesów zachodzących wśród ludności małoruskiej (ukraińskiej) w Rosji czy Rusinów galicyjskich. Możliwość edukacji ruskich duchownych i nauczycieli w węgierskich seminariach po łacinie i po węgiersku wprowadziła naród z zacofanych obrzeży Królestwa Węgierskiego w orbitę cywilizacji europejskiej, jak pisano „został poczyniony wyłom w chińskim murze karpatorskiej izolacji, udostępniono zachodnią edukację, nie ujawniając jednak tendencji do denacjonalizacji w trybie administracyjnym”⁷.

Odrodzenie narodowe

Powstająca inteligencja karpaccich Rusinów, wykształcona w ośrodkach węgierskich i wciągnięta w orbitę wysokiej kultury europejskiej, promieniującej zarówno z Budapesztu, jak i z Wiednia, swą misję cywilizacyjną kierowała do ludu, nie prześladując żadnych celów politycznych. W ciągu wieków żadna inna tradycja polityczna oprócz węgierskiej nie powstała. Dlatego łączność lojalności wobec Habsburgów, patriotyzm węgierski i misyjna praca oświatowo-kulturowa dla Rusi kojarzonej z terytorium Cerkwi unickiej – ruskiej – to były cechy tworzących się elit ruskich na Rusi Węgierskiej. O ile ruch narodowy Rusinów (Małorusinów) na Ukrainie i w Galicji był naznaczony mocnym wpływem polskiej kultury, a potem stał się elementem polsko-rosyjskiej konfrontacji, absorbując rewolucyjny radykalizm i potrzeby wyodrębnienia się z rosyjskiego nurtu kulturowo-literackiego, o tyle Rusini na Węgrzech znajdowali się poza kontekstem tych zawilości i uwarunkowań. Podążając drogą poszukiwań własnej kultury, czerpali zapasy słownictwa, jak i form gramatycznych ze źródeł cerkiewnosłowiańskich. Używając tych form wyrobionych i wzniosłych pragnęli oni uszlachetnić bardzo zróżnicowaną dialektami mowę ludu. Podążając tą drogą, zbliżyli się oni do rezultatów, do których kilka dekad wcześniej doszła literatura rosyjska wyrastająca pod wpływem form cerkiewnosłowiańskich.

⁷ Е. Недзільській, *Очеркь карпаторусской литературы*, Ужгородь 1932, s. 83.

Spoleczność Rusi Podkarpackiej w sensie językowym wyglądała w ten sposób, że lud gminny posługiwał się „narzeczem” łączącym wyrazy małopolskie i cerkiewne, natomiast duchowieństwo i „szlachetni” ziemianie posługiwali się „czystym słowiańskim, czyli ruskim językiem”⁸, tak doskonale i precyzyjnie jak sami Wielkorusini^{9,10}.

Oświeceni Rosjanie, którzy napotykali ślady twórczości literackiej Rusinów karpaccy wnioskowali, że mówią i piszą oni doskonałym ruskim (rosyjskim) „narzeczem”¹¹. Elity ruskie z Węgier traktowane jako własna oświecona kadra inteligentka były sprowadzane licznie w pierwszej połowie XIX wieku do Rosji na obsadzenie ważnych stanowisk. W 1809 roku przeniósł się do Rosji Iwan Orłaj, po jakimś czasie dołączyli do niego Michał Bałudiański i Piotr Łodij. Książę Golicyn, minister oświaty ludowej, wniósł do cara Mikołaja I o zaproszenie na uczelnie rosyjskie „Karpacko-Rosów”, „mówiących jednym językiem i zachowującym wiarę naszych przodków”¹². Rusini karpaccy obejmowali stanowiska rektorów Uniwersytetu Petersburskiego, pracowali w renomowanych uczelniach i szkołach rosyjskich w Charkowie, Odessie, Nieżynie. Kolejna fala przybyszów z Karpat dotarła do Rosji w latach 70. i 80. XIX wieku¹³.

Ludność Rusi Węgierskiej po raz pierwszy spotkała się z rzeczywistością rosyjską w 1849 roku w czasie wyprawy wojsk carskich na stłumienie węgierskiego powstania. Wywarło to ogromne wrażenie na ruskiej inteligencji i chłopach. Spotkali oni zwycięskie wojsko reprezentujące majestat wielkiego mocarstwa, posługujące się językiem, którego oni uczyli się w szkołach i którym posługiwały się miejscowe elity ruskie, a też praktykujące obrzędy ruskie, jak miejscowi chłopci. Mieszkańcy podkarpackiej krainy uzmysłowili sobie wielkość i potęgę kultury, z którą się identyfikowali i równocześnie zbliżając się z kulturą europejską poprzez szkoły i edukację w językach obcych, zaczęli doceniać wartość rodzimej ruszczyzny nie tylko jako elementu folklorystycznego i ludowego, ale i części atrakcyjnej wielkiej kultury. Bariera została także pokonana między Rusią Węgierską a Rusią Galicyjską w Austrii w obrębie tego samego państwa. Spotykając się na uczelniach, w seminariach duchownych, pisząc do ruskich gazet we Lwowie i Przemyślu, Rusini karpaccy przybliżali sobie świadomość wspólnoty ruskich ludów zamieszkujących zarówno państwa Habsburgów, jak i mających swą macierz w Rosji. Z innej strony miejscowe

⁸ W piśmie cyrylicznym przymiotnik ruski pisany prze dwie litery „s” był tożsamy z przymiotnikiem „rosyjski”.

⁹ Czyli Rosjanie.

¹⁰ Е. Недзѣльскій, *Очеркъ карпаторусской литературы*, op.cit., s. 103.

¹¹ Н. Карамзинъ, *Исторія государства російскаго*, Книга I, Примѣчанія къ I тому, Санктпетербургъ 1842, s. 83.

¹² Е. Недзѣльскій, *Очеркъ карпаторусской литературы*, op.cit., s. 109.

¹³ Ibidem.

narzecza ludowe były tak zróżnicowane, że nie mogły być unifikującym wzorem dla tworzenia podstawy języka literackiego dla miejscowej ludności ruskiej. Dumki ze stepów ukraińskich, które zainspirowały ludową literaturę ukraińską, nie docierały za góry karpackie, a też nie niosły przesłania mogącego przemówić do serc górali. Stepowy duch był obcy cywilizacyjnie dla archaicznej części zakonserwowanej wśród gór kultury ruskiej. Te doświadczenia historyczne wyznaczyły kierunek rozwoju ruchu narodowego Rusi Węgierskiej¹⁴.

Wydawana przez ks. Iwana Rakowskiego prasa, na przykład „Cerkownaja Gazeta” ukazywała się w literackim języku rosyjskim. Mimo nacisków rządowych zachęcających do używania miejscowej ruszczyzny, przekonanie karpacko-ruskich intelektualistów było takie, że literacki język rosyjski – ruski – jest wspólnym dla Małorusinów i węgierskich Rusinów, a oni są przekonanymi zwolennikami jedności języka ruskiego. Wszelkie wymuszane przez rząd ustępstwa nosiły jedynie charakter kosmetyczny, nurt rusofilski (panruski) był powszechny i bezkonkurencyjny¹⁵.

W swej ojczyźnie do rangi symbolu narodowego odrodzenia urósł kanonik preszowski ks. Aleksander Duchnowicz, zwany także narodowym budzicielem Rusinów karpackich. Jest on autorem wiersza – hymnu „Rusinem byłem, jestem i będę”, jednego z symboli łączących ludność karpacko-ruską we wspólnotę narodową. Rzecznikiem politycznym Rusinów był natomiast Adolf Dobriański, poseł do parlamentu węgierskiego i austriackiego, urzędnik cesarsko-królewski zmierzający do wyodrębnienia w ramach państwa Habsburgów odrębnej jednostki administracyjnej. W czasie utrwalania rządów austriackich po rewolucji węgierskiej w latach 1849-1850 był on doradcą przy dowódcy użhorodzkiego okręgu cywilnego zwanego półoficjalnie „Ruską Krainą”. Upatrywano w tym podstawę do ubiegania się o powołanie autonomii ruskiej w Królestwie Węgierskim¹⁶. Po tym jak od lat 80. XIX wieku w Galicji zdominował nurt ukraiński wśród Rusinów łączność kulturowa z Rusią Węgierską została utracona. Natarcie madziaryzacji w czasie powstania monarchii dualistycznej nie doprowadziło do zachwiania obozu ruskich elit w paśmie karpackim. Nurt ukraiński nie znalazł tam liczącego się grona swych zwolenników. „Ruś Węgierska stopniowo się madziaryzowała, lecz ukrainizm w tym procesie nie odgrywał żadnego procesu. Karpaccy Rusini postrzegali samą ukrainizację jak stopniowe polszczenie się i ich stosunek do niej był negatywny i nieprzejednany. Muszą pamiętać o tym ci, którzy mogą ulec błędnemu przekonaniu, iż na podstawie sąsiedztwa terytorialnego i wspólnego pochodzenia od małoruskiego plemienia można utożsamiać kulturowo-narodową historię Rusi Galicyjskiej i Podkarpackiej”¹⁷.

¹⁴ Zob. O. Субтельний, *Україна. Історія*, Київ, Либідь, 1991, s. 293.

¹⁵ E. Недзільській, *Очеркь карпаторусской литературы*, op.cit., ss. 160-161.

¹⁶ П.Р. Магочій, *Народ нізвідки*, ss. 56-57.

¹⁷ E. Недзільській, *Очеркь карпаторусской литературы*, op.cit., ss. 160-161.

W przededniu I wojny światowej, kiedy mocarstwa coraz bardziej zaczęły przygotowywać się do globalnego starcia i tworzyć swoje zaplecza na tyłach potencjalnych wrogów, Ruś Węgierska jak Galicja Wschodnia stała się obiektem oddziaływania Rosji¹⁸. Panruskie nastroje wykorzystywane były jako przydatne podłoże dla krzewienia prorosyjskich sympatii, które najbardziej się przejawiały w apostazji unitów na prawosławie. Liderzy karpaccich Rusinów, jak i działacze chłopscy w przededniu wielkiej wojny stali się figurantami głośnego procesu Marmaros-Sziget (grudzień 1913 – luty 1914). Symbolem męczeństwa tysięcy działaczy narodowych o sympatiach rusofilskich z Galicji i Węgier stały się obozy internowanych w Thalerhofie i Teresinie¹⁹.

Wobec zmieniającego się świata

Globalna zmiana, która nastąpiła po Wielkiej Wojnie zupełnie przekroiła dotychczasową mapę Europy i powołała do życia nowe kraje. Państwa centralne jako wielcy przegrani ponosiły wszystkie konsekwencje tego stanu bycia. Traciły one status mocarstwowy i znaczne terytoria. Przestała istnieć monarchia dualistyczna. Każdy z jej członów został okrojony przestrzennie. Szczególnie dotkliwie zostały oszpecone Węgry, tracąc liczne ze swych ponadtysiącletnich posiadłości. Szef węgierskiej delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu hr. Albert Apponyi powiedział, że Węgrzy zostały ukarane najsrożej z pokonanych. Straciły 2/3 terytorium i ludności, odcięto je od rynków i źródeł surowców, poza granicami kraju pozostało 3,5 miliona Węgrów²⁰. Oczywiście alianci kierowali się zasadą granic etnicznych w nowych warunkach politycznych i ten argument dotyczył Rusi Węgierskiej. Nie mogła ona pozostać w kraju, z którym związana była od ponad 1000 lat.

Przyszłość tego skrawka świętoruskiej tradycji była wielkim problemem wojennej geopolityki. Do tych terenów przymierzała się Rosja carska jako sukcesorka spuścizny św. Włodzimierza. I mimo, że tereny te nigdy w swych dziejach nie należały do państwa Rurykowiczów, to jednak widmo grzbietów karpaccich jako naturalnych granic cesarstwa, jak i Konstantynopola z prawosławnym krzyżem na kopule starodawnej bazyliki Hagia Sophia były symbolami rosyjskiej walki w tej wojnie. Alianci z ententy jak najbardziej liczyli się z planem zjednoczenia wszystkich ziem

¹⁸ Zob. W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007, ss. 521-540.

¹⁹ Б. Світлинській, *Австро-Угорщина і Талергоф*, «Наука. Місячне видання Народної Бібліотеки» 1939, nr 7-10, ss. 30-36.

²⁰ M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu i próba zakończenia wojny*, Oświęcim, Napoleon V, 2018, s. 276.

ruskich pod carem rosyjskim, aczkolwiek nie życzyli sobie zbytniego wzrostu potęgi rosyjskiej, jednak sami Rosjanie nie traktowali Rusi Węgierskiej jako priorytetu w swych planach wojennych. Widząc książe Lwów i księstwo starodawnego Halicza w obrębie cesarstwa, Rosjanie liczyli się z ewentualnością rewolty Węgrów przeciw Austriakom w trakcie wojny. W takich układach nie było mowy o przyłączeniu Rusi Węgierskiej do Rosji²¹.

Po klęsce Rosji przyszłość Rusi Podkarpackiej można było tylko łączyć z nowo powstającym państwem czechosłowackim. Nieśmiałe i nieudolne próby wykrojenia Ukrainy z zachodnich guberni Rosji zamieszkałych przez ludność małopolską zakończyły się fiaskiem. Niemniej jednak w rozmowach podejmowanych przez działaczy czeskich z reprezentantami elit ukraińskich wynikało, że nie mieli oni nic przeciwko przyłączeniu dawnych ruskich ziem Królestwa Węgier do państwa czechosłowackiego. Losy Rusi Podkarpackiej ważyły się pod koniec Wielkiej Wojny za oceanem w Filadelfii i w Scranton w Pensylwanii, dokąd się udał na spotkanie z reprezentacją emigracji karpacko-ruskiej przyszły prezydent Czechosłowacji Tomasz Masaryk. Doszło tam do rokowań z Hryhorym Żatkowiczem ze środowiska katolickich unitów. Środowiska te pod względem politycznym były mało zorientowane, znajdowały się w orbicie węgierskich wpływów. Zachowywali hermetyczność swej wspólnoty określaną po angielsku Uhro-Rusins, a w sensie konfesyjnym Rusin Greek Catholic Church. Negocjujący z nimi Masaryk tak określał tożsamość tej wspólnoty:

„jako katolicy ostro występowali przeciw kierunkowi wielkoruskiemu i prawosławnemu, a z tych samych powodów odrzucali Ukraińców, w których widzieli prawosławnych, ale byli także przeciw małorusom galicyjskim. Pod względem językowym [...] byli zaledwie na pierwszych szczeblach języka piśmiennego, trzymali się swego narzecza (właściwie swoich narzeczy) z pisownią raczej historyczną niż fonetyczną, tym się różniąc od Ukraińców”²².

Emigracja ruska w USA na swym zjeździe w Homestead 23 lipca 1918 roku ustaliła, że jej dążeniem politycznym jest zupełny byt niepodległy, jeżeli ten cel miałby być nieosiągalny, to należałoby połączyć ziemie ruskie Węgier oraz Galicji i Bukowiny. Gdyby i to nie było możliwe do osiągnięcia, wysiłki powinny być skierowane na uzyskanie autonomii w ramach nieokreślonego kraju. Po rozmowie z Masarykiem amerykańska Ruska Rada Narodowa uchwaliła, że swój los Rusini chcą połączyć z Czechosłowacją. Apelowano wówczas do wzorców amerykańskiej federacji, na której miałyby być oparte relacje Rusi Podkarpackiej z innymi podmiotami.

²¹ T.G. Masaryk, *Rewolucja światowa. Wojna o wolność narodów*, Warszawa – Poznań – Kraków – Lwów – Stanisławów, br., s. 350.

²² *Ibidem*, s. 351.

Odbył się swoisty plebiscyt w ruskich parafiach w USA, na podstawie którego stwierdzono iż większość wypowiada się za połączeniem z Czechosłowacją. Sporządzony w oparciu o wyrażoną wolę memoriał został przekazany Masarykowi, z którym dyplomacja czeska udała się do prezydenta Woodrowa Wilsona, który go poparł. Była to mocna karta, z którą Czesi udali się na rokowania pokojowe i wobec której inne opcje przestały się liczyć²³.

Inne warianty przyszłości politycznej wobec wypracowanej przy poparciu USA koncepcji nie miały szans realizacji, ale warto o nich wspomnieć. Upadające Węgry, żeby zapewnić sobie poparcie Rusinów, powołały odrębny okręg administracyjny Ruską Krainę. Przy poparciu około stu pięćdziesięciu działaczy ruskich, którzy zwołali zebranie założycielskie nowy byt uzyskał swego gubernatora i ministra pełnomocnego. Oczywiście nie było mowy o narzędziach egzekwowania władzy realizowanej przez prowizoryczną administrację. Zgromadzeni wokół Ruskiej Krainy Rusini byli zwolennikami węgierskiej przyszłości ich ojczyzny. Komunistyczny przewrót na Węgrzech ukonstytuował w miejscu Krainy „ludowe komisarstwo”, które rozpierzchło się po stłumieniu rewolty²⁴.

Podzielony pasmami górskim lud ruski w innych miejscowościach i okolicznościach tworzył swe fora i oznajmiał na nich swą wolę. Przedstawicielstwo Łemków wraz z Ruską Radą Narodową w Preszowie powołały Karpacko-ruski Sojusz Narodowy, który oznajmił, że wobec niemożności połączenia się z Rosją najbardziej pożądane byłoby wejście do państwa czechosłowackiego. Natomiast zwołana w Chuście 2 listopada 1918 roku Ruska Rada Narodowa ogłosiła program przyłączenia Rusi Podkarpackiej do Republiki Zachodnioukraińskiej. Wysłano specjalnie delegata do Stanisławowa z prośbą o przysłanie wojska ukraińskiego za Karpaty²⁵.

Dnia 8 maja 1919 roku połączyły się wszystkie Rady Narodowe Rusinów – preszowska, użhorodzka i chustska we wspólną trzydziestoosobową Centralną Ruską Radę Narodową, która uchwaliła połączenie Rusi Podkarpackiej z Republiką Czechosłowacką, zastrzegając przy tym, że w obrębie wspólnych decyzji będą sprawy zagraniczne, wojskowe i skarbowe. Reszta kompetencji pozostanie w gestii Rusi Podkarpackiej. W dniu 19 maja odbył się kongres w Użhorodzie, który w oparciu o memorandum Rusinów amerykańskich podjął czternastopunktową deklarację zawierającą następujące postulaty:

- Rusini mają tworzyć w Republice Czechosłowackiej niezależną jednostkę, której granice terytorialne określi komisja mieszana czechosłowacko-ruska;

²³ Ibidem, s. 352, L. Wasilewski, *Na Rusi Podkarpackiej*, „Przegląd Współczesny” 1926, nr 56, s. 336.

²⁴ Е. Недзельській, *Очеркь карпаторусской литературы*, op.cit., s. 277.

²⁵ Z. Zawadowski, *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*, Warszawa 1931, ss. 13-15.

- Niezawisłość Państwa Rusinów węgierskich będzie się wyrażała w zupełnej autonomii w sprawach wewnętrznej autonomii krajowej;
- Zasady niezawisłości państwowej Rusinów węgierskich będą ujęte w formie traktatu pomiędzy Rusinami a Czechosłowacją;
- Granicą tymczasową, do chwili ustalenia definitywnej linii granicznej, będzie od strony czechosłowackiej z pewnymi odchyleniami rzeka Hernád. Granicą natomiast od strony Węgier i Rumunii będzie określona przez konferencję pokojową;
- Najwyższą władzą wykonawczą Państwa Rusinów węgierskich będzie minister, mianowany przez prezydent Republiki Czechosłowackiej;
- Spory o interpretację będą rozstrzygane przez Trybunał przy Lidze Narodów²⁶.

Ta decyzja stała się podstawą opinii zainteresowanego kraju, by przyznać na mocy traktatu w Saint-Germain-en-Laye z dnia 10 października 1919 roku prawo Czechosłowacji do Rusi Węgierskiej z obowiązkiem zorganizowania jej jako jednostki autonomicznej z własnym sejmem²⁷. W składzie delegacji czechosłowackiej na konferencji pokojowej znajdowali się liderzy Rusinów podkarpackich: dr Anton Beskyd, dr H. Żatkowicz i Julij Gardosz.

Podkarpacka Ruś w składzie Czechosłowacji. Początki eksperymentu

Na mocy traktatu w Saint-Germain-en-Laye 18 listopada 1919 roku w Użhorodzie został ogłoszony statut generalny organizacji i administracji kraju, który otrzymał urzędową nazwę Rusi Podkarpackiej (Podkarpacka Rus, Rusinsko). Statut zapewniał krajowi prowizoryczną administrację oraz język ludowy miejscowy jako wykładowy i urzędowy. Dekret rządowy z 29 lutego 1920 roku potwierdzał status prawny Rusi Podkarpackiej, gwarantował jej autonomię z własnym sejmem, odpowiednią reprezentację w parlamencie Czechosłowackim, własnego gubernatora. Pierwszym gubernatorem tego kraju mianowany został dr Żatkowicz²⁸.

Realizacja postulatów autonomicznych odbywała się z wielkimi problemami. Dawały się we znaki odwieczne podziały ludności ruskiej na różne orientacje kulturowo-językowe, brak tradycji politycznej, bierność polityczna ludności wiejskiej stanowiącej większość mieszkańców kraju. Nowopowstające państwo potrzebowało centralizacji i sprawnego zarządzania. Ruskie organy administracyjne dość często dublowane były czeskimi urzędami. Ujednocając system rządzenia, na Ruś Podkarpacką został rozciągnięty słowacki ustrój administracyjny powiatowy i żupny.

²⁶ Ibidem, ss. 18-19.

²⁷ L. Wasilewski, *Na Rusi Podkarpackiej*, op.cit., s. 337.

²⁸ Ibidem, s. 338.

Wyidealizowany przez amerykańskich Rusinów system federacyjny wzorowany na USA zupełnie nie mógł być realizowany w warunkach państwa czechosłowackiego. Wobec tego zawodu gubernator Żatkowicz złożył dymisję po roku sprawowania urzędu 17 marca 1921 roku i wyjechał za ocean²⁹.

Kulturowo-cywilizacyjnie sytuacja na Rusi Podkarpackiej wyglądała dość dramatycznie. Ludność ruska znajdowała się w rozkroku między wpływami rosyjskim, ukraińskimi, węgierskimi. Swe radykalne wpływy próbowali narzucać miejscowej ludności zarówno biali emigranci rosyjscy osadzający się w Czechosłowacji, jak i ukraińscy nacjonałiści z Małopolski Wschodniej przemycający faszystowską ideologię. Niezwykle szybko postępowała słowacyzacja miejscowej ludności ruskiej, która, zachowując obrządek unicki, przyjmowała język i narodowość słowacką. Rusini stanowili większość ludności kraju 62,17%, ale była to wiejska mało wykształcona i słabo określona narodowo-politycznie zbiorowość. Wśród ludności miejskiej, a także w poszczególnych powiatach, dominowała ludność węgierska licząca 21,96%. Żydów na Rusi Podkarpackiej było 13,25%, Czechów i Słowaków 3,29%, wreszcie Niemców 1,74%³⁰.

Cała polityka państwa podążała do unifikacji, co w połączeniu z usiłowaniami zachowania autonomii bez wyrazistej tożsamości kulturowej dość często wyglądało karykaturalnie. Ruś Podkarpacka zachowywała stary węgierski podział administracyjny, według którego kraj dzielił się na żupy: uzhorodzką, mukaczewską i wielkosewłjuszską. Na mocy zarządzenia rządu z 4 czerwca 1926 roku podmioty te zostały połączone w jedną żupę karpatoruską ze stolicą w Mukaczewie. Przy czteroinstancyjnym podziale kompetencji (powiat, żupa, cywilny zarząd Rusi Podkarpackiej, kompetentne ministerstwa) zakres obowiązków organów pozaministerialnych pokrywał się³¹.

Ustawa z 10 sierpnia 1927 roku dokonała kardynalnej zmiany sytuacji Rusi Podkarpackiej w składzie państwa czechosłowackiego. Faktycznie zniesione zostały cechy autonomii, gwarantowane na mocy ustaleń międzynarodowych, degradując prowincję do rangi jednostek administracyjnych takich jak Czechy, Morawy, Śląsk, Słowacja³².

Wizje geopolityczne

Włączenie Rusi Węgierskiej do składu państwa czechosłowackiego było pewną niespodzianką, która ujawniła się w trakcie kreowania systemu powersalskiego. Historycznie ziemie te nigdy nie miały nic wspólnego z Czechami. Nie posiadały

²⁹ Z. Zawadowski, *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*, op.cit., s. 24.

³⁰ L. Wasilewski, *Na Rusi Podkarpackiej*, op.cit., ss. 338-339.

³¹ Z. Zawadowski, *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*, op.cit., ss. 28.

³² *Ibidem*, s. 29.

żadnych więzów etnograficznych, kulturowych. Leon Wasilewski wskazuje jednak na pewne ukryte ciągotki ideowe, wykraczające poza zwykłą praktyczną kalkulację: skoro nie ma z kim się połączyć, to pozostaje tylko Czechosłowacja. Pisał on:

„u źródła wszystkich zabiegów dyplomatycznych Czechów w kierunku rozszerzenia posiadłości państwa czechosłowackiego przez przyłączenie Rusi Węgierskiej tkwiła pewna myśl polityczna, wypływająca z tradycyjnych marzeń panslawizmu czeskiego. Wszakże i Masaryk i Benesz niejednokrotnie powtarzali podczas rokowań pokojowych w Paryżu, że Ruś Podkarpacką traktują jako 'depozyt'. Ażeby to zrozumieć, należy uprzytomnić sobie, że politycy czescy bezpośrednio po katastrofie wojennej państw centralnych zupełnie serio marzyli o najrozmaitszych rzeczach w rodzaju korytarza do Adriatyku i t.p. Między owymi marzeniami była i wspólna granica z Rosją. Czesi wyobrażali sobie, że Wschodnia Galicja na pewno zostanie przyłączona do Rosji, a wówczas, posiadając Ruś Węgierską, staliby się bezpośrednimi sąsiadami olbrzymiego państwa carów, co rozciągało przed nimi niezmiernie ponętne perspektywy penetracji gospodarczej aż gdzieś w głąb Azji. Za cenę spodziewanych zysków ekonomicznych można byłoby nawet odstąpić potężnemu sąsiadowi ów 'depozyt', sam przez się nie przedstawiający zbyt dużej wartości – poza tym, że był barierą oddzielającą Polskę od Węgier”³³.

Kalkulacje te łatwo było rozpoznać nie tylko polskim znawcom spraw międzynarodowych, ale i zagranicznym dyplomatom obserwującym powstawanie nowego światowego porządku. Ambasador Włoch w Polsce Francesco Tommasini wskazywał na niebezpieczeństwo odrodzenia imperialnej potęgi Rosji panslawistycznej. Jego zdaniem włączenie Galicji Wschodniej do składu Polski byłoby rękojmnią pohamowania tendencji imperialnych. Ostrzegał przy tym:

„nie możemy nie zdawać sprawy z niebezpieczeństwa Rosji panslawistycznej, któraby w Galicji dotarła do Karpat, przekroczyła je na Rusi Karpackiej, uzyskując dostęp terytorialny do Czechosłowacji, w której nie brak żywiołów panslawistycznych, ażeby następnie zejść aż do dorzecza Cisa”³⁴.

Trzeba uznać, że ostatecznie plan ten ziścił się. Nie jako zawily program negocjowania z mocarstwem, uzyskując korzyści za przechowanie dla niego części stanowiącej jego przestrzeń cywilizacyjno-kulturową, ale jako brutalna aneksja prawem silniejszego. Związek Sowiecki zagarnął Ruś Podkarpacką jako część pasującą do republiki ukraińskiej, a wielowiekowa tradycja ruskości została poddana eliminacji jako zacofany archaizm kulturowy szpecący socjalistyczne społeczeństwo postępu.

³³ L. Wasilewski, *Na Rusi Podkarpackiej*, op.cit., s. 337.

³⁴ F. Tommasini, *Odrodzenie Polski*, tłum. P. Grzegorzcyk, nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1928, s. 237.

Literatura

- Fischer A., *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1928.
- Koprowski M., *Inna Ukraina. Zakarpacie – tu się zaczyna i kończy Europa*, Replika, Zakrzewo 2014.
- MacMillan M., *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu i próba zakończenia wojny*, Oświęcim, Napoleon V, 2018.
- Magocsi P.R., *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a katpatských Rusínov*, tłum. E. Eddy, Prešov, Universum, 2016.
- Masaryk T.G., *Rewolucya światowa. Wojna o wolność narodów*, Warszawa – Poznań – Kraków – Lwów – Stanisławów, br.
- Michna E., *Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesach walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpaccyckich i Ślązaków*, „Studia Humanistyczne AGH” 2014, t. 13/3.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Tommasini F., *Odrodzenie Polski*, tłum. P. Grzegorzczak, nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1928.
- Wasilewski L., *Na Rusi Podkarpaccyckiej*, „Przegląd Współczesny” 1926, nr 56.
- Zawadowski Z., *Ruś Podkarpaccycka i jej stanowisko prawno-polityczne*, Warszawa 1931.
- Карамзинъ Н., *Исторія государства російскаго*, Книга I, Примѣчанія къ I тому, Санктпетербургъ, 1842.
- Магочій П.Р., *Народ нїзвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів*, Ужгород, 2006.
- Недзѣльскій Е., *Очеркъ карпаторусской литературы*, Ужгородъ, 1932.
- Світлинскій Б., *Австро-Угорщина і Талергоф*, «Наука. Місячне видання Народної Бібліотеки» 1939, nr 7-10.
- Субтельний О., *Україна. Історія*, Київ, Либідь, 1991.

References

- Fischer A., *Rusini. Zarys etnografii Rusi* [Ruthenians. An Outline of the Ethnography of Rus], Lwów – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1928.

- Karamzin N., *Istorija gosudarstwa rossijskago* [History of the Russian State], Kniga I, Primiczanija k I tomu, Sanktpeterburg 1842.
- Koprowski M., *Inna Ukraina. Zakarpacie – tu się zaczyna i kończy Europa* [Another Ukraine. Transcarpathia – This is Where Europe Begins and Ends], Replika, Za-krzewo 2014.
- MacMillan M., *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu i próba zakończenia wojny* [Paris 1919. Six Months That Changed the World: the Paris Peace Conference and an Attempt to End the War], Oświęcim, Napoleon V, 2018.
- Magocsi P.R., *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a katpatských Rusínov* [Back to the Mountains. History of Carpathian Ruthenia and Katpatian Ruthenians], tłum. E. Eddy, Prešov, Universum, 2016.
- Magoczij P.R., *Narod nizwidky. Ilustrowana istorija karpatorusyniw* [A Nation out of Nowhere. Illustrated History of the Carpathian Ruthenians], Užgorod 2006.
- Masaryk T.G., *Rewolucya światowa. Wojna o wolność narodów* [World Revolution. War for the Freedom of Nations], Warszawa – Poznań – Kraków – Lwów – Stanisławów, n.d.
- Michna E., *Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesach walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpackich i Ślązaków* [Linguistic Distinctiveness of Small Ethnic Groups and Its Role in the Processes of Struggle for Recognition and in Identity Politics. Comparative Analysis of the Situation of Carpathian Ruthenians and Silesians], “Studia Humanistyczne AGH” 2014, t. 13/3.
- Niedzielskij E., *Oczerk karpatorusskoj literatury* [Outline of Carpathian Ruthenian Literature], Užgorod 1932.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji* [Holy Rus. Development and Influence of the Idea of Orthodoxy in Galicia], Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Subtelnyj O., *Ukrajina. Istorija* [Ukraine. History], Kyjiw 1991.
- Switłyński B., *Awstro-Ugorszczyna i Talergof* [Austria-Hungary and Thalerhof], “Nauka. Miesięczne wydawnia Narodnoji Biblioteki” 1939, nr 7-10.
- Tommasini F., *Odrodzenie Polski* [Rebirth of Poland], trans. P. Grzegorzcyk, nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1928.
- Wasilewski L., *Na Rusi Podkarpackiej* [In Subcarpathian Ruthenia], “Przegląd Współczesny” 1926, nr 56.
- Zawadowski Z., *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne* [Subcarpathian Ruthenia and Its Legal and Political Position], Warszawa 1931.

